

Tussen collectiviteit en privacy

Communal versus Private

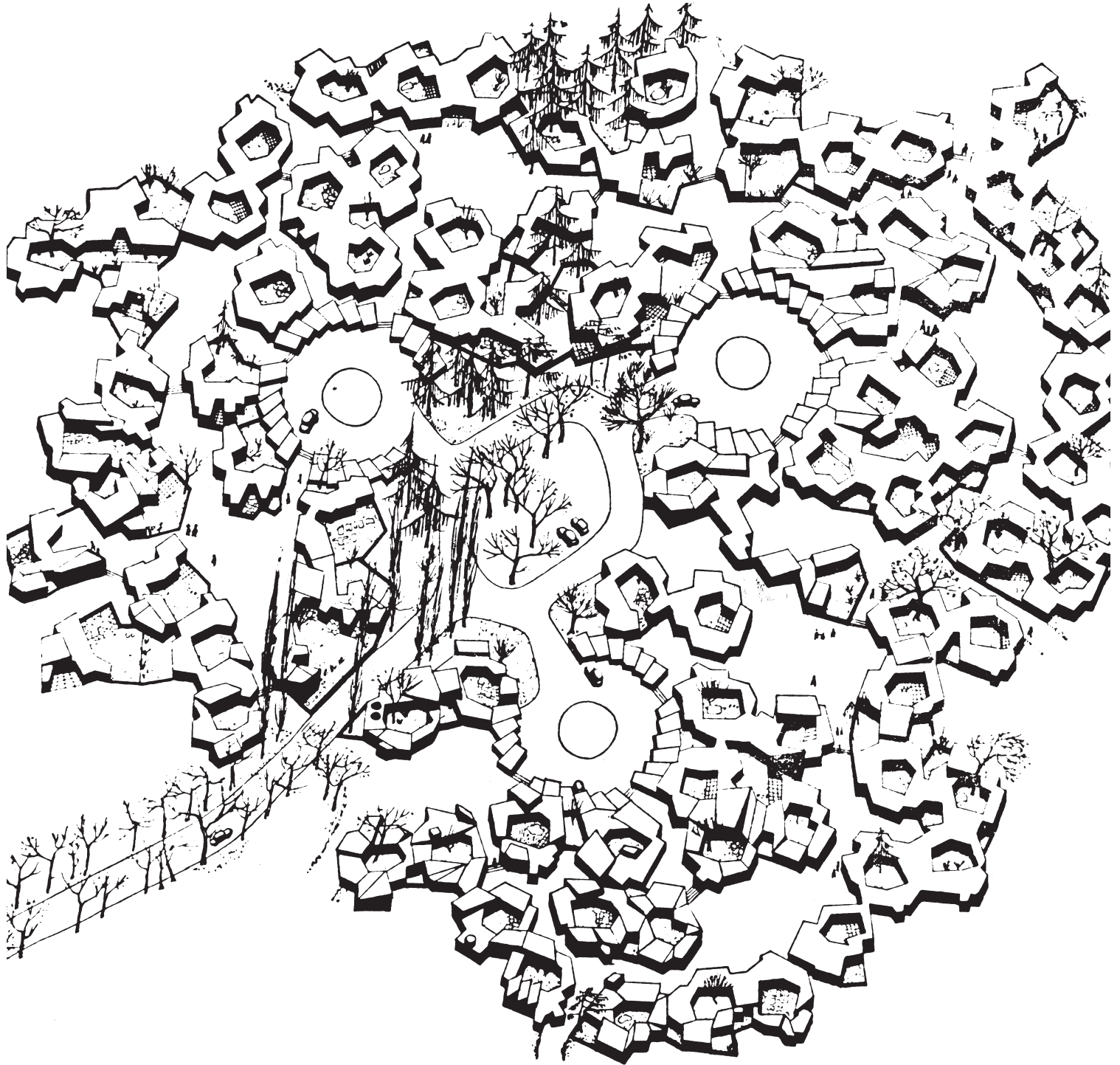
De onvoltooide zoektocht naar het ideale woonerf
The Unfinished Search for the Ideal Woonerf

De reactie op de moderne
stedenbouw van de jaren zestig:
het woonerf
Tekening van Niek de Boer,
gepubliceerd in Baksteen in 1972

The counter-reaction to modernist
urban planning of the 1960s: the
woonerf – a pedestrian-friendly
'home-zone'
Plan by Niek de Boer, published in
the periodical *Baksteen* ('Brick') in
1972

The Woonerf Today

Het woonerf leeft

Begin jaren zeventig verschijnt het woonerf op twee totaal verschillende plekken in Nederland op het toneel: in de heringerichte straten van Delft en in de buitenwijk Emmerhout in Emmen. Aan de hand van deze voorbeelden zijn twee verhaallijnen over het woonerf te construeren.¹ De initiatieven in Delft vloeien voort uit nostalgie naar wat op straat aan gemeenschappelijke activiteiten verloren is gegaan door de toegenomen verkeersdruk. De nieuwe woonwijken in Emmen passen in de traditie van een moderne stedenbouw die gericht is op een nieuwe collectiviteit. Het woonerf heeft van meet af aan een tweeslachtig karakter: uitdrukking van vooruitgang, maar ook heimwee naar wat verloren is gegaan.

Emmen versus Delft

Niek de Boer (die de term woonerf voor het eerst gebruikt in 1965) was een pleitbezorger van de straat als verblijfsgebied voor de buurtbewoner. De Boer heeft het in 1966 over de sociale betekenis van de straat als ontmoetings-, verblijfs- en communicatieruimte.² De straat is de kern van een buurtgemeenschap, waarin mensen met elkaar optrekken. Om de straat als erf te kunnen gebruiken, moest het grootste deel van het woonmilieu gevrijwaard worden van rijdende en geparkeerde auto's. Inspiratie voor de woonerven doet Niek de Boer op bij de stadsplanner Walter Schwagenscheidt en de verkeerskundige Colin Buchanan. De woonpaden in de wijk Angelslo in Emmen zijn gebaseerd op de 'Radburn-verkavelingen' (autovrije voetpaden en kleine clusters woningen). Daarmee ligt de oorsprong van de woonerven in de jaren twintig van de 20^e eeuw.

In Emmerhout krijgt het woonerf zijn definitieve vorm met culs-de-sac, ingericht als voetgangersgebieden met een paar parkeerplaatsen. De woonerven in laagbouw werden geschakeld door middel van doorgaande voetgangers- en fietsroutes naar het wijkcentrum en de groengebieden met scholen en sportvelden. Die routes waren volgens Niek de Boer in feite aaneenschakelingen van pleintjes, waarvan het de bedoeling was dat ze door variatie in inrichting, bestrating, beplanting en straatmeubilair steeds een ander gebruik en karakter zouden krijgen. In Emmerhout werd het domein van de auto gescheiden van dat van de voetganger; de voetgangersgebieden konden zo weer ontmoetingsplaatsen worden. Het ideaal was het maken van woonerven waar 'de menselijke contacten tot ontplooiing konden komen'.³ Pas later kwamen woonerven in zwang, waarin juist het autoverkeer gemengd werd met het voetgangersverkeer. Niek de Boer heeft dat altijd beschouwd als een ongewenst compromis. Hij heeft dan ook vaak benadrukt dat alleen in Emmerhout woonerven lagen, zoals ze horen.

Delft is de tweede bakermat van het woonerf. Hier geeft Joost Vahl, een in 1969 afgestudeerde leerling van Niek de Boer, een andere invulling aan het woonerf. Volgens Vahl zijn woonerven wooneilanden: grote vluchtheuvels in een systeem, waarin het autoverkeer een dominerende invloed uitoefent op de leefbaarheid.⁴ Hiërarchie van wegen en scheiding van verkeersstromen werden overboord gegooid. In Delft werd de menging van spelende kinderen en automobilisten als de essentie beschouwd van het woonerf-nieuwe-stijl, een opvatting waarin Niek de Boer zich niet kon vinden. Er bestond dus verschil van mening over de betekenis van het conflict tussen de verschillende gebruikers van het woonerf. Voor de Delftse woonerfbeweging – een coalitie van

The *woonerf* (roughly equivalent to the 'home zone', a residential zone in which cyclists and pedestrians have priority over motorized traffic) first appeared on the scene during the 1970s, at two different locations in the Netherlands: in the refurbished streets of Delft and in Emmerhout, a new development on the outskirts of Emmen. These two examples provide the starting point for two *woonerf* story lines.¹ The initiatives in Delft were prompted by nostalgia for communal street activities that had been lost as a result of increasing traffic pressure, while the new residential districts in Emmen reflected a tradition in modern urban development associated with a new concept of collectivity. From the outset, therefore, the *woonerf* had a double character, as an expression of progress *and* of a wistful longing for things past.

Emmen versus Delft

Niek de Boer (who, in 1965, first coined the term *woonerf*) was an advocate of the street as a living area for neighbourhood residents. In 1966 De Boer discussed the social meaning of the street as a space for encounter, habitation and communication.² The street, he said, formed the heart of a neighbourhood community in which people spent time with each other. For the street to be used as a *woonerf*, or home zone, the majority of the residential environment had to be cleared of motorized traffic and parked vehicles. Nick de Boer derived inspiration for *woonerven* from the German town planner Walter Schwagenscheidt and the British traffic specialist Colin Buchanan. The origins of these residential zones lie in the 1920s, in the American 'Radburn layout' which formed the basis for the 1950s Angelslo estate in Emmen with its pedestrian-only paths and small clusters of dwellings.

In Emmerhout the *woonerf* acquired its definitive form with culs-de-sac laid out as pedestrian zones with a few parking spaces. These low-rise *woonerven* were connected by footpaths and cycle routes to the community centre and the green areas with schools and sports fields. According to Niek de Boer these through routes were in fact a succession of small piazzas that would acquire a different character and use through variations in layout, paving, planting and street furniture. The domain of motorized traffic was segregated from that of pedestrians and cyclists, allowing slow-traffic zones to become places of encounter and interaction once again. The ideal was to create *woonerven* where 'human contacts would be able to come to development'.³ *Woonerven* in which motorized traffic was actually mixed with pedestrian traffic would not come into vogue until later. Niek de Boer always regarded these as an undesirable compromise, and often stressed that the only genuine *woonerven* were to be found in Emmerhout.

Delft was the second cradle of the *woonerf*, for it was here that Joost Vahl, one of Niek de Boer's graduate students, gave a different interpretation to the concept, in 1969. Vahl believed that *woonerven* were residential refuges, or large traffic islands in a system in which motorized traffic exerted a dominating influence on the quality of life.⁴ He jettisoned the hierarchy of roads and segregation of traffic in a new-style *woonerf* in which the essential principle was the combination of children playing and motor vehicle users. It was a concept with which Niek de Boer did not agree, so a difference of opinion arose as to the nature of the conflict between various users of the *woonerf*. For the Delft *woonerf* movement – a coalition of active residents and the local authority – 'the conflict' had a socializing goal. In the 1960s residents had

actieve bewoners en gemeente – had het een socialiserende betekenis. Al in de jaren zestig waren enkele straten in Delft in bezit genomen door bewoners. In 1970 legde de gemeente Delft de eerste verkeersdrempel aan in de binnenstad. Straten in de oude volkswijken werden opnieuw ingericht.⁵ Het ontwerp van de nieuwe wijk Tanthof was de eerste in de reeks van nieuwe woonerfwijken. Niet veel later volgden experimenten met woonerfstraten in oude wijken in Enschede, Tilburg, Gouda en Utrecht.

Met de woonerven in Delft en Emmen hebben we meteen een soort bandbreedte te pakken, hoewel het lastig is om het verschil precies te karakteriseren. Gaat het hier om een onderscheid tussen (klein)stedelijke en meer dorpse of suburbane woonerven, of om een bottom-up versus top-down houding ten aanzien van planning en ontwerp? Er is ook geen eenduidig antwoord op de vraag of het woonerf een anti-moderne houding behelst of dat het wortelt in de moderne stedenbouw. Het woonerf is een complex concept om met de ambivalenties van de moderniteit om te gaan. Het komt tegemoet aan het verlangen naar mobiliteit, emancipatie en vooruitgang, maar speelt ook in op nostalgie. Door die ambiguïteit en diverse interpretatiemogelijkheden kon het in de jaren zeventig zo'n succes worden.

De straat en de woonomgeving

De verschillende interpretaties en uitwerkingen van het woonerf roepen de vraag op of er wel een gemeenschappelijk doel aan ten grondslag lag. Hoewel de referenties, doelstellingen en idealen van de initiatiefnemers verschilden, was er wel een algemeen gemeenschappelijk streven, namelijk revitalisering van het buurtleven dat door de opmars van de auto was verschaald en het vergroten van de herkenbaarheid en identificatie met de directe woonomgeving. Het woonerf werd zowel in de stadsvernieuwing als in uitbreidingswijken toegepast. Zijn ontstaansgeschiedenis is ingebed in discussies die vanaf de jaren zestig worden gevoerd: hoogbouw versus laagbouw, de kwaliteit en differentiatie van woonmilieus en de herontdekking van de straat.

Het woonerf is een eigentijdse interpretatie van de straat als een collectieve ruimte. Ondanks de nieuwe belangstelling voor de straat werd in de eerste helft van de jaren zeventig niet meer gesproken over de stedelijke openbare ruimte, maar over de woonomgeving. Het woonerf – zo is de verwachting – vertoont gelijkens met de straat, waar de woonruimte centraal staat en die voor allerlei functies gebruikt kan worden. Met het woonerf kan de straat weer speelruimte zijn om te rennen en te rolschaatsen. Het spelen op straat zou een positief effect hebben op de ontwikkeling van het kind.⁶ De argumenten voor kindvriendelijke straten kwamen overeen met die van Jane Jacobs in *Dood en leven van grote Amerikaanse steden*. Het kind kan alleen leren met andere mensen om te gaan, dingen na te maken en andere mensen na te doen, als het speelgebied niet afgezonderd is, maar voor een groot deel ligt op het terrein van de volwassenen, aldus een in 1976 wijd verspreide ANWB handleiding over het woonerf: 'De straat is ook het gebied van volwassenen. Daar gebeurt allerlei. De melkboer komt langs en misschien mag je meerijsen met de lorreman. Je kunt gaan kijken naar de grote jongens die voetballen of de buurman helpen met sjouwen.'⁷

Het woonerf is in eerste instantie bedoeld voor de direct omwonenden. De straat wordt 'gered' door het als woonerf te transformeren tot collectief domein. Daarmee neemt het woonerf in

already laid claim to several streets in Delft. In 1970 the Delft local authority installed the first speed bump in the inner city. Streets in the old working-class districts were refurbished.⁵ The design for the new Tanthof estate was the first in a series of new *woonerf* estates. These were soon followed by experiments with *woonerf* streets in old districts in Enschede, Tilburg, Gouda and Utrecht.

The *woonerven* in Delft and Emmen immediately provide a range of types, although it is difficult to define their differences precisely. Do they lie in a distinction between urban and more village-based or suburban *woonerven*, or in a bottom-up versus top-down approach as regards planning and design? Neither is there an unequivocal answer to the question of whether the *woonerf* embraces an anti-modern attitude or is actually rooted in modern urban design. The *woonerf* is a complex concept for dealing with the ambiguities of modernity. It satisfies the desire for mobility, emancipation and progress, while also responding to nostalgia. This ambiguity, plus the *woonerf's* capacity for varied interpretation, were responsible for its great success in the 1970s.

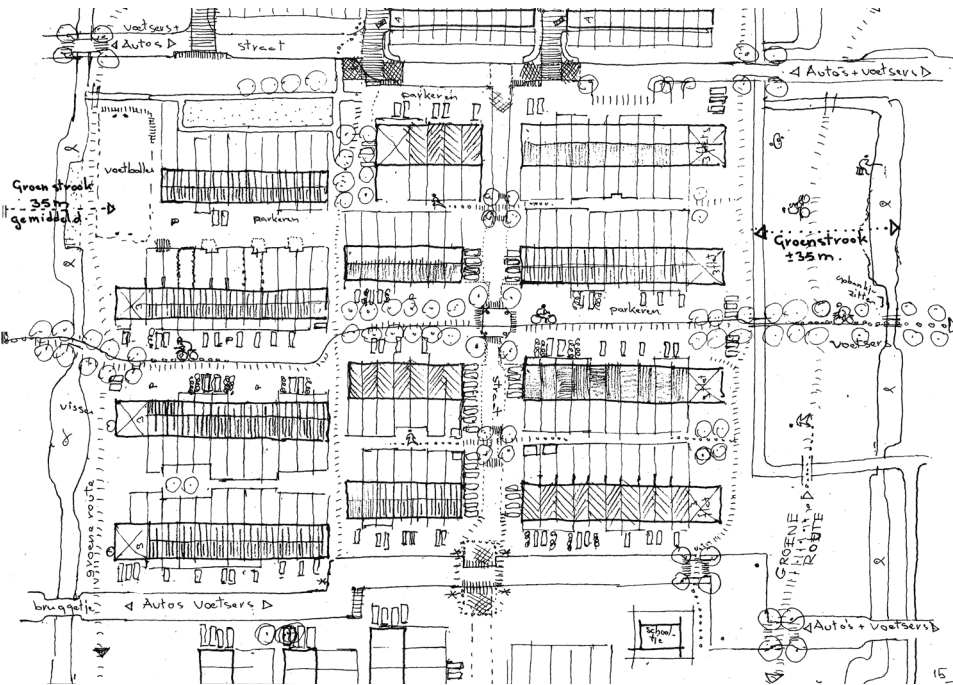
The Street and the Residential Environment

Given that the *woonerf* concept has supported such varying interpretations and developments, the question arises of whether the idea was ever based on a common objective. Although the references, aims and ideals of initiating parties certainly differed, there does seem to have been a general, collective purpose, that is, the revitalization of neighbourhood life, which had been undermined by the rise of the car, and an increase in identification with the immediate residential environment. The *woonerf* concept was deployed both in inner city regeneration schemes and expansion districts. The history of its development is embedded in a number of debates conducted since the 1960s: high-rise versus low-rise, the quality and differentiation of residential environments and the rediscovery of the street.

The *woonerf* was a contemporary interpretation of the street as a collective space. In the first half of the 1970s a new interest in the street emerged. However, it was not *urban* public space that formed the topic of discussion but the residential environment. The *woonerf* – as was expected – was found to display similarities with the street, for the residential space was paramount and could be used for all kinds of functions; thus the *woonerf* concept would allow the street to become a play area again in which children could run around and roller skate. Playing in the street would have a positive effect on child development.⁶ The arguments in favour of child-friendly streets matched those propounded by Jane Jacobs in *The Death and Life of Great American Cities*: children could only learn to get on with other people, copy things and copy other people, if their play area was not segregated but largely intersected with adult terrain, asserted a widely distributed ANWB (Dutch motoring association) *woonerf* manual from 1976: 'The street is also the domain of adults. All kind of things happen there. The milkman makes his deliveries and you may be able to ride with the rag-and-bone man. You can go and watch the big boys playing football or help the man next door move something.'⁷

The *woonerf* was designed in the first instance for the immediate residents. It was believed that the street could be 'saved' by transforming it into a collective domain. This vision gave the *woonerf* a liberating role in the Dutch urban design tradition associated with collective spaces. It was developed as a

Emmerhout, 1968
Emmerhout, 1968

Een door bewoners in beslag genomen straat, de Raamstraat in Delft
A Delft street claimed by residents

Een deelwijk in Tanthof-Oost, april 2010
Part of an estate in Tanthof-Oost, April 2010

Schets uit het bestemmingsplan van een deelwijk in Tanthof-Oost, 1972
Sketch from the zoning plan for part of an estate in Tanthof-Oost, 1972

de Nederlandse stedenbouwkundige traditie van collectieve ruimten een emancipatoire plaats in. Het erf werd ontworpen als ruimte voor zelfontplooiing, zelfbeschikking, toeëigening en ontmoeting. De openbaarheid van de woonerfwijken concentreert zich buiten de eigenlijke erven in groenzones met fietspaden en de buurt- en wijkwinkelcentra. In de herinterpretatie van de straat als woonerf wordt doorgaans de bestaande hiërarchische verhouding tussen de diverse gebruikers van de openbare ruimte verlaten. De ideaaltypische straat in de jaren zeventig heeft een niet-hiërarchisch en collectief karakter. Ook de huur- en koopwoningen onderscheiden zich nauwelijks van elkaar in hoogte of gevel. Met de woonerven is aan een gedemocriseerd suburbaan woonlandschap gestalte gegeven.

Tegengestelde ambities

Met de woonerven probeerde men het suburbane woonmilieu als nieuwe, omvangrijke opgave in de jaren zeventig opnieuw te definiëren. De ontwerpers van de woonerven hebben het echter over dorpen en stadjes, nooit over suburbs. Het ideaal wordt toegelicht aan de hand van referenties van (klein)stedelijke en dorpsmilieus. Bij sommige woonerven stond de gezelligheid, levendigheid en het afwisselende beeld van de oud-Hollandse stad model, zoals in Almere-Haven en Seghwaert in Zoetermeer. Met het streven om met de woonerven ook meer stedelijke woonmilieus te realiseren, speelde men in op de stedelijke *roots* van de nieuwe bewoners. Toch reikt de ambitie verder. Schepel, een van de voorgangers van de Delftse woonerfbeweging, verwijst in een terugblik naar de stoepen van de huizen aan Delftse grachten, waar voetgangers de volle breedte van de kade gebruiken.⁸ Het straatje van Vermeer vormde voor hem de inspiratiebron. Een eigen stoepje of een plek voor het huis is bedoeld om door bewoners te worden toegeëigend. Het belang dat men toekent aan die tussenzone van het 'eigen stoepje', betekent ook dat het woonerf als een tussenzone is vormgegeven, een collectieve ruimte voor spel en ontmoeting. Het is niet altijd duidelijk of deze tussenzone enkel de overgang betreft tussen het private domein en het collectieve erf, of zich uitstrekt tot het gehele woonerf. De verwijzing naar de Delftse gracht suggereert dat het woonerf een publieke ruimte is. Toch is het woonerf doorgaans vormgegeven als een collectieve ruimte voor direct omwonenden, waar vreemden te gast zijn. Bij woonerven voor doorgaand verkeer is de status diffuus en overlappen de publieke en collectieve sfeer elkaar.

Het informele karakter van het woonervenmilieu werd gestimuleerd door inspraak. Bewoners moesten door hun wensen en eisen grote invloed hebben op de plaatsing van de elementen (bomen, parkeerplaatsen, een speelplek of bank), waardoor straten onderling zouden verschillen. Door hun activiteiten konden zij hun woning of bedrijf een eigen gezicht geven. Het streven naar menging in het woonerf is er echter niet op gericht om wonen en werken te verenigen – en dus een stadse stedelijkheid te introduceren; mogelijkheden om te werken zijn nauwelijks gerealiseerd in de woonerven. Er wordt juist gezocht naar integratie van wonen en recreatie. Dat is niet alleen het gevolg van de suburbanisatie en de toegenomen vrije tijd, maar ook van een nieuwe visie op recreatieplanning. Het belang van recreatie blijkt ook uit de inrichting van de woningen zelf (met hobbyhoekjes). Het woonerf is eerder een afspiegeling van een stadsgewestelijke stedelijkheid, die gebaseerd is op de toegenomen automobilititeit.

space for self-fulfilment, self-determination, appropriation and encounter. The public sphere of *woonerf* estates was concentrated outside the actual residential areas in green zones with cycle paths and community centres. This reinterpretation of the street as a 'home zone' generally abandoned the existing hierarchical relationship between the various users of the public space. The ideal type of street in the 1970s was non-hierarchical and collective in character. Little distinction was made either between rented properties and owner-occupied properties in terms of height or appearance. The *woonerf* concept was deployed to give shape to a democratized, suburban, residential landscape.

Opposing Ambitions

Woonerven were used in the 1970s in a new and substantial attempt to redefine the suburban residential environment. However, the designers of *woonerven* always talked in terms of villages and small towns, never of suburbs, expounding their ideal with reference to (small-) town and village environments. The conviviality, vitality and varied appearance of old Dutch towns provided the model for some *woonerven*, for example, in Almere-Haven and Seghwaert in Zoetermeer. Projects to create urban residential environments with home zones derived advantage from the new residents' urban roots. Yet ambitions reached even further. S. Schepel, one of the forerunners of the Delft *woonerf* movement, pointed in retrospect to the pavements in front of the houses along Delft's canals, where pedestrians use the full width of the space between house front and water.⁸ His source of inspiration was Vermeer's painting *The Little Street* (also known as *Street in Delft*). An area of (raised) pavement or a space before a house was intended to be claimed by its residents, Schepel maintained. The importance attached to this intermediate area also meant that the *woonerf* was designed as a transition zone, a collective space for play and encounter. It is not always clear if this function as transition zone only applied to the transition between the private domain and the immediate collective space or extended to the entire *woonerf*. Schepel's references to Delft canals suggest that the *woonerf* was a public space, although it was generally designed as a collective space for immediate residents, where strangers were guests. In the case of *woonerven* where there was through traffic, the status was diffuse and public and collective space overlapped.

The informal character of the *woonerf* environment was stimulated by resident participation. Residents' wishes and demands were intended to have a major influence on the location of specific elements (trees, parking spaces, a play area or a bench), thereby establishing differences between the component streets; their actions could give their home or business its own individual appearance. Achieving a mix in the *woonerf*, however, was not an objective that extended to combining living and working, which would have introduced an urban character. Barely any facilities for working were created, for another goal was the integration of living and recreation, a consequence not only of suburbanization and an increase in leisure time, but also of a new vision of recreation planning. The importance of recreation is also apparent in the design of homes, which often incorporate hobby corners. The *woonerf* is primarily a reflection of a cityregion-based urban character derived from the increased mobility generated by motorized traffic. Within the *daily urban system* the *woonerf*'s

En in het *daily urban system* maakt de stedelijkheid van het woonerf enkel onderdeel uit van de vrijetijdssfeer en is het doorgaans losgeraakt van andere activiteiten, zoals werken en winkelen. Daarmee sluit het suburbane woonerf aan op een moderne visie op de uiteengelegde netwerkstad, zoals die in de jaren zestig in de Verenigde Staten werd beschreven door de stadsplanner Melvin Webber en in Nederland door geografen als G.J. van den Berg.

Het woonerf moest voldoen aan volstrekt tegengestelde eisen. Men wilde het rijverkeer een ondergeschikte positie geven en tegelijk tegemoet komen aan de automobiele bewoner van de netwerkstad. Men probeert de straat te redden door haar te ontdoen van stedelijke functies, men zoekt naar vermenging van activiteiten zonder de daarbij horende conflicten. En hoewel de jaren zeventig in het teken staan van emancipatie en nieuwe huishoudensvormen, blijft men bij het woonprogramma voor het woonerf vasthouden aan een traditioneel beeld van de samenleving. Het 'conflict' tussen verschillende gebruikers wordt opgezocht, maar nergens heeft men het over de verscheidenheid aan bewoners met hun verschillende interesses, oriëntaties en verlangens. De concepten voor het woonerf vormen een mengsel van vooruitstrevende én conservatieve ideeën over een moderniserende samenleving.

Collectiviteit versus privacy

De zoektocht naar het ideale woonerf concentreert zich vooral op het vinden van een evenwicht tussen private en collectieve ruimte. Uit interviews met bewoners van woonerven blijkt dat ze een hoge mate van privacy op prijs stellen, ook al staan de meesten open voor contacten met hun buurtgenoten. De overgangszone tussen privé en collectief kan hieraan tegemoet komen. Zo is de plaatsing van de bergingen aan de voorzijde van de woningen in Emmerhout expliciet bedoeld om de privacy te waarborgen. In vergelijking met Angelslo is hier de 'privacy-grens' verlegd. 'Terwijl in Angelslo de gemeenschappelijke voortuin overheerst, met alle openheid, maar ook inkijkproblemen en aantasting van bewonersprivacy van dien, sluiten in Emmerhout de meeste woningen zich af van de buitenwereld in een mate die in Angelslo nagenoeg onbekend was.'⁹ De sociaal-geografen d'Ancona en De Hond concluderen in hun onderzoek dat de opzet van Emmerhout, met de scheiding tussen privé en openbaar, sterk wordt gewaardeerd door de bewoners. Juist omdat hun privacy gegarandeerd is, kan het contact met de burens en buurtgenoten vrijwilliger en dus prettiger zijn. Een van de ondervraagde bewoonsters verwoordde het aldus: 'Het grote voordeel vind ik de privacy die je in deze wijk hebt, het niet-visueel contact met de burens (niet dat dit bezwaarlijk is, ik heb ontzettend leuke burens).(…) Lawaai-kontakt heb je helemaal niet. Je hoort niets, je ziet ook niets. Het is niet zo dat je konstant gekonfronteerd wordt als je eens een keer een pestbui hebt, dat je verplicht moet knikken. Ik vind dat je met heel veel dingen erg privé kan leven in deze woning.'¹⁰ Een ander merkt op: 'Als wij de burens niet willen zien dan zien we ze een half jaar niet bij wijze van spreken. Je wordt niet gedwongen. Maar toch ken ik echt een heleboel mensen. En dat vind ik juist weer leuk van de wijk.' In Emmerhout zijn sommige bewoners wel minder te spreken over de schuurtjes aan de voorkant, waardoor de voordeur enigszins aan het gezicht onttrokken wordt. De schuurtjes bieden privacy, maar tegelijkertijd maken ze de voorkant van de woningen niet representatief.

urban character only forms part of the leisure time sphere and is generally detached from other activities, such as work and shopping. In this respect the suburban *woonerf* is attuned to the modern vision of the network city, as described in the 1960s by urban planner Melvin Webber in the USA and the geographer G.J. van den Berg in the Netherlands.

The *woonerf* was required to satisfy completely contradictory demands: it was supposed to subordinate motorized traffic yet meet the needs of the network city's mobile inhabitants (in their motor vehicles); the street was to be rescued by stripping it of its urban functions; a mixture of activities was sought without the attendant conflicts. Moreover, in a decade dominated by emancipation and new household forms, the 1970s, the *woonerf* housing programme adhered to a traditional image of society. Although 'conflict' between the different users was an issue, no thought was paid to the diversity of residents with their different interests, orientations and desires. Concepts for the *woonerf* thus comprised a mixture of progressive and conservative ideas concerning a modernizing society.

Collectivity versus Privacy

The search for the ideal *woonerf* concentrated primarily on finding a balance between private and collective or communal space. Interviews with residents of *woonerven* revealed that they appreciated a high degree of privacy, although the majority were also open to contacts with their fellow residents in a neighbourhood. The transition zone between private and communal could meet these needs. The positioning of storerooms at the front of homes in Emmerhout, for example, was explicitly intended to guarantee privacy, shifting the 'privacy boundary' in relation to the earlier Angelslo estate. 'While the communal front garden prevailed in Angelslo, with everything open, but also with problems of people looking in and the associated encroachment on residents' privacy, in Emmerhout most dwellings shut themselves off from the outside world to a degree that was virtually unknown in Angelslo.'⁹ The social geographers H. d'Ancona and M. de Hond concluded in their study that Emmerhout's design, with its separation between private and public, was greatly valued by residents. It was precisely because their privacy was guaranteed that contact with neighbours and fellow residents of the neighbourhood were of a more voluntary, and thus more enjoyable, nature. One of the female residents of Emmerhout put it thus: 'The big advantage you have in this neighbourhood is the privacy, the non-visual contact with the neighbours (not that that's a problem, I have awfully nice neighbours). . . . You don't have any noise contact at all. You don't hear anything, you don't see anything either. It isn't that you're constantly confronted by someone, that if you're occasionally in a bad mood you're obliged to acknowledge someone. I think you can live very privately in these houses in very many ways.'¹⁰ Another observed: 'If we don't want to see the neighbours then we don't see them for six months, so to speak. You're not forced to see anyone. And yet I really know a lot of people. And I like that about the neighbourhood too.' However, some residents of Emmerhout were less pleased by the storerooms at the front of their homes, which partially screened the front door from sight: these offered privacy, but also made the front of the houses look less smart.

The irony with the *woonerf* is that at the time these collective

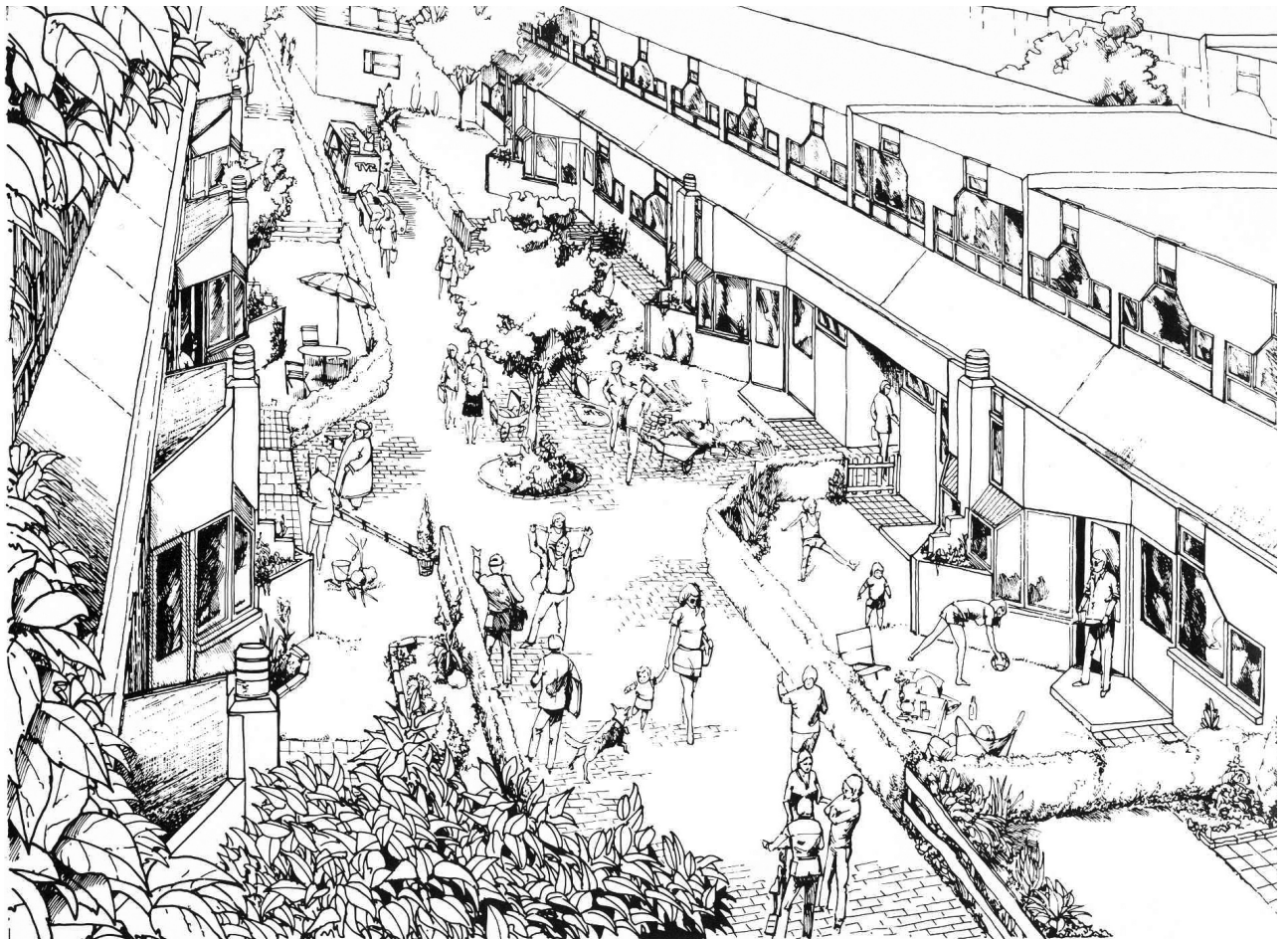

Johannes Vermeer, 'Gezicht op huizen in Delft', beter bekend als 'Het straatje', olieverf op doek, ca. 1658

Johannes Vermeer, 'View of houses in Delft', better known as 'The little street', oil on canvas, c. 1658

Impressie van de stadsvernieuwing in Sluisdijk, Den Helder, door Henk Klunder in 1975

Impression of urban regeneration in Sluisdijk, Den Helder, by Henk Klunder in 1975

Het tegenstrijdige van het woonerf is dat op het moment van aanleg van deze collectieve ruimten, het privé domein voor het gemiddelde huishouden steeds belangrijker wordt. De toegenomen vrije tijd brengt men steeds meer door in de eigen woning, die werd toegerust met televisie en stereo-installatie. De vrije tijd kreeg ook een plek in de hobbykamer en hobbyhoek. Veel schuurtjes werden gebruikt om te knutselen. Afspraken met vrienden en familie maken de bewoners vooral thuis. Het bezit van een eigen auto betekent ook dat men voor sociale contacten nauwelijks is aangewezen op de bewoners van het erf. Het evenwicht tussen privacy en collectiviteit werd een belangrijke opgave voor de idealistisch ingestelde ontwerpers. Tegelijkertijd vloede die zoektocht ook voort uit een reactie op de doorzonwoningen en flats uit de jaren zestig. Al in 1968 schreef de socioloog Bahrdr dat collectiviteit geen dwingend karakter moet krijgen. Dat drijft mensen juist uit elkaar.¹¹ Ook Grünfeld stelde in 1976 dat: 'Ieder individu ernaar streeft een evenwicht te bewerkstelligen tussen zijn behoefte om opgenomen te worden in een (...) ruimer maatschappelijk geheel aan de ene kant en anderzijds om in een besloten, vertrouwde omgeving de van de buitenwereld ontvangen stimuli te verwerken tot een integrerend onderdeel van de eigen persoonlijkheid'.¹² Voor een kritische evaluatie van woonerven is het van belang hoe de spanning tussen privacy en collectiviteit is opgelost.

Ontwerp en gebruik

Het initiatief voor de woonerven lag vooral bij ontwerpers, waarbij het ontwerp met het jargon van de mens- en maatschappijwetenschappen wordt gelegitimeerd. Er is geen directe relatie tussen sociologisch onderzoek en het ontwerp. De menswetenschappers stonden begin jaren zeventig zelf met lege handen na hun kritiek op de hoogbouwwijken. Theoretische reflecties op de stad en stedelijke cultuur (van o.a. Bahrdr, Gans, Mitscherlich, Jacobs) vormden wel een inspiratiebron, maar men kon deze ideeën niet direct toepassen op het woonerf. Men bleef toch steken in algemene noties als identificatie, herkenbaarheid, kleinschaligheid en ontmoeting, zonder dat hun precieze betekenis voor het ontwerp duidelijk werd. Het lastige was bovendien dat sociologische theorieën over de stad soms haaks stonden op de suburbane woonerven. Jane Jacobs was een vurig voorstander van functiemenging in de stad. En terwijl Christopher Alexander in zijn beroemde artikel *De stad is geen boom* schrijft over de noodzakelijke overlapping van systemen om activiteiten op straat mogelijk te maken, gebeurde bij de woonerven het tegenovergestelde. Bij de woonerven werd wel beïnvloeding van de ruimtelijk-fysieke omgeving op het gedrag van bewoners verondersteld. Kleinschaligheid, diversiteit en een collectieve opzet zouden leiden tot identificatie en tot ontmoetingen. Geografen, sociologen en omgevingspsychologen plaatsten kanttekeningen bij dit ruimtelijk determinisme. Dat deden zij op basis van ideeën van de Amerikaanse socioloog Herbert Gans die een onderscheid maakte tussen een effectieve en potentiële omgeving. De fysieke omgeving is niet bepalend voor het gedrag, maar hooguit conditionerend.¹³

Uit alle evaluatieonderzoeken blijkt geen eenduidig verband tussen ruimtelijke structuren van het woonerf en sociale contacten. Zo stelt een evaluatieonderzoek naar de wijk Meerzicht in Zoetermeer dat het ontstaan, de continuïteit en de aard van rela-

zones were being laid out, the private domain was becoming progressively important to the average household: people were increasingly spending their expanded leisure time in their own homes which were equipped with television and a stereo installation; leisure time was also acknowledged in the hobby room and hobby corner. Many sheds were used for DIY and handicrafts. Residents tended to meet friends and family in their home. Owning a car also meant they barely needed other residents of the *woonerf* for their social contacts. The balance between privacy and collectivity became an important issue for idealistic designers, whose search was also prompted by a reaction to the *doorzonwoningen* (houses with a through lounge running from front to back with windows front and back) and flats of the 1960s. As early as 1968 the sociologist H.P. Bahrdr wrote that collectivity should not be compulsory in character, as that actually drove people apart.¹¹ In 1976 F. Grünfeld also stated: 'Every individual strives to achieve a balance between their need to be included in a . . . wider social whole on the one hand and on the other to process, in a private, familiar environment, the stimuli received from the outside world into an integrated part of their own personality.'¹² For a critical evaluation of *woonerven* it is important to consider how the tension between privacy and collectivity was resolved.

Design and Use

The initiative for *woonerven* lay mainly with designers, who legitimized their designs with the jargon of the life sciences and social sciences. There was no direct relationship between sociological research and the *woonerf* design. During the early 1970s the social scientists had nothing left to offer in the wake of their criticism of high-rise estates. Theoretical reflections on the city and urban culture, (for example, by Bahrdr, Gans, Mitscherlich and Jacobs) provided some kind of inspiration, although their ideas could not be directly applied to the *woonerf*, for they remained attached to general notions such as identification, recognizability, small scale and encounter without their exact relevance to the subject becoming clear. Another troublesome consideration was the fact that sociological theories regarding the city were sometimes completely at odds with the reality of suburban *woonerven*. Jane Jacobs was an ardent advocate of function mix in the city. And while Christopher Alexander wrote in his renowned essay, 'A City Is Not a Tree', of the essential overlapping of systems in order to facilitate activities on the street, the opposite was happening in *woonerven*. It was assumed that the behaviour of *woonerf* residents would be influenced by their physical spatial environment: small scale, diversity and a collective design would lead to identification and encounters. However, geographers, sociologists and environmental psychologists expressed doubts about this spatial determinism, based on ideas propounded by the American sociologist Herbert Gans who differentiated between an effective and a potential environment: the physical environment, he asserted, did not have a decisive effect on behaviour, but a conditioning one at most.¹³

All evaluation studies revealed that there was no explicit connection between the spatial structures of the *woonerf* and social contacts. A study of the Meerzicht estate in Zoetermeer, for example, stated that the development, continuity and nature of relations between residents were influenced more by social factors

ties tussen bewoners meer worden beïnvloed door sociale factoren dan door verkavelingstypen.¹⁴ Toch beschouwt men de woonhoven wel als een potentiële uitnodiging of aanleiding tot contacten en gezamenlijke bezigheden. Naarmate de pleinen kleiner zijn, neemt het relatieve aantal contacten toe. De meeste vinden plaats tussen blokjes woningen die het dichtst bij elkaar liggen. De woonduur en het opleidingsniveau beïnvloeden het aantal contacten. Enkele bewoners wijzen er wel op dat allerlei aanleidingen tot contact, met het wonen aan een woonerf als zodanig weinig te maken hebben, maar eerder met de gelijktijdige verhuizing naar het project en met het feit dat ouders door hun kinderen kennis met elkaar maken. Men besluit het onderzoek naar Meerzicht met de weinig verrassende conclusie dat de factor 'fysieke nabijheid' het ontstaan van contacten beïnvloedt: 'In die zin heeft de stedenbouwkundige vormgeving, in casu de situering van woningen rond pleinen, invloed op de (lokalisering van) contacten tussen bewoners. We zien deze invloed vooral als aanleiding-gevend, mogelijkheden-scheppend of belemmerend. De vraag of er contacten zullen ontstaan, van welke aard deze zullen zijn en hoe ze zich zullen ontwikkelen is vanzelfsprekend mede afhankelijk van andere en andersoortige factoren.'

Eenzelfde relativisering van de invloed van het ontwerp op het gebruik valt te lezen in de evaluatieonderzoeken van d'Ancona en De Hond. In Emmerhout bepalen zowel ruimtelijke als sociale factoren de intensiteit van het contact. In tegenstelling tot de verwachtingen vinden de ontmoetingen vooral in de achtertuinen plaats. Het geeft opnieuw aan dat de vrijetijdsbesteding zich vooral is gaan afspelen in het privé domein. Juist de groenstroken tussen de bouwblokken waren bedoeld om mogelijke informele contacten in openbaar gebied aan te gaan. Het openbaar groen in de woonomgeving blijkt door kinderen wel, maar door de volwassenen nauwelijks te worden gebruikt, misschien een enkele keer om een balletje te trappen. Bewoners blijken niet zo enthousiast over plekken om te verblijven en elkaar te ontmoeten; er valt niet veel te beleven. De algemene conclusie van sociologen was dat volwassenen zich vanaf de jaren zestig weliswaar minder gaan oriënteren op de directe woonomgeving, maar dat kinderen, ouders en moeders met kleine kinderen zich hierop nog steeds sterk richten.

Homogene versus heterogene buurten

De indruk bestaat dat de woonerfwijken vooral werden bewoond door modale gezinnen met kinderen. Dat is waarschijnlijk ook wel het geval, maar dat wil niet zeggen dat er geen verschillen tussen de bewoners waren in herkomst, economische klasse, leefstijl en leeftijd. Begin jaren zeventig treedt er ook een grotere differentiatie op in huishoudensvormen, met een toename van het aantal een- en tweepersoonshuishoudens en alleenstaande ouders met kinderen, ook in de woonerven. In de meeste woonerven was vanaf het begin af dan ook al sprake van verschillen tussen bewoners: tussen ouderen, alleenstaanden en gezinnen, tussen hen die verlangden naar collectiviteit en zij die privacy wilden, tussen stadsvernieuwingsurgenten uit de steden, de gevestigde suburbane middenklasse en een nieuwe progressieve middenklasse. De collectieve ruimte van het woonerf werd soms inderdaad een samenbindende ruimte, maar veel vaker nog was het een, al dan niet symbolisch strijdtoneel tussen verschillende verwachtingen en woonculturen. Daarnaast speelde een deel van die

than layouts.¹⁴ Nevertheless, the estate's residential courtyards were regarded as a potential invitation or opportunity for contacts and communal activities; the smaller these spaces, the higher the relative number of contacts, with the majority occurring between housing blocks situated most closely together. Length of residence and standard of education influenced the number of contacts. However, several residents pointed out that all kinds of opportunity for contact had little to do with living on a *woonerf* as such and more to do with moving to the project at the same time and parents meeting each other through their children. The Meerzicht study closed with the hardly surprising conclusion that the factor of 'physical proximity' influenced the development of contacts: 'In this sense the urban design, in this instance the situation of dwellings around open squares, has influenced the (localization) of contacts between residents. We see this influence primarily as opportunity-giving, possibility-creating or impeding. The question of whether contacts will develop, the nature of these and how they will further evolve naturally depends on other factors as well, and factors of another kind.'

A similar relativization of the influence of design on use emerged in d'Ancona and De Hond's evaluation studies. In Emmerhout they found that both spatial and social factors determined the intensity of contact. Contrary to expectations encounters principally took place in back gardens. This provided further evidence that leisure activities had begun to occur primarily in the private domain, although the green areas between the housing blocks had actually been intended to instigate potential informal contacts in communal areas. It also emerged that the communal green zones in the residential environment were used by children, but were barely used by adults, apart from an occasional kick-around with a ball. Residents proved to be less than enthusiastic about areas where they could stay a while and meet each other, for there was nothing of interest there. The general conclusion drawn by sociologists was that adults had begun to focus less on the immediate residential environment from the 1960s onward, while children, elderly people and mothers with small children continued to focus on it strongly.

Homogenous versus Heterogeneous Neighbourhoods

The idea persists that *woonerf* estates were primarily inhabited by regular families with children. This is probably correct, although it does not mean there were no differences between residents in terms of origin, economic class, lifestyle and age. During the early 1970s a greater differentiation appeared in household forms, with increasing numbers of single and two-person households and single parents with children, even in the *woonerven*. Thus, there were differences between residents in the majority of *woonerven* from the outset: between elderly people, singles and families, between those who longed for collectivity and those who wanted privacy, between people impelled by urban regeneration to seek new homes, the established suburban middle class and a new progressive middle class. Although the *woonerf's* collective space sometimes became a unifying space, more often it served as a field for battle, real or symbolic, between diverse expectations and cultures of living. Part of this conflict also played out in the interface between private and collective space, and concerned issues such as the role of the front garden as a representative area.

From the moment *woonerven* were introduced, the degree of

conflicten zich af op het grensvlak van private en collectieve ruimte, bijvoorbeeld als het gaat om de voortuin van de woning als een representatieve ruimte.

Al vanaf de introductie van de woonerven is de mate van homogeniteit en heterogeniteit van de bewoners een thema. Soms is er doelbewust gezocht naar een gemengd programma met zowel eengezinswoningen als HAT-eenheden, koop- en huurwoningen. Het ideaal van menging van verschillende huishoudens en klassen is enerzijds een late echo van de wijkgedachte zoals bij Niek de Boer, anderzijds vloeit het voort uit idealisme om bestaande grenzen en hiërarchieën tussen groepen te laten opgaan in een nieuwe saamhorigheid. In de jaren zestig hadden sociologen in binnen- en buitenland al kritische kanttekeningen gezet bij dit idealistische streven om bevolkingsgroepen te mengen op een laag schaalniveau, om zo meer samenhang te creëren. Gangbaar was de stelling dat nabijheid er nog steeds toe doet, zij het dat een zekere overeenkomst in huishoudensvorm, klasse en herkomst bevorderlijk is voor de waardering van de buurt en ook de mate van onderlinge contacten. Volgens de socioloog Grünfeld wordt een zekere verscheidenheid van ‘achtergrond’ bij buurtgenoten alleen positief gewaardeerd, zolang die verscheidenheid niet leidt tot gedragsverschillen die als hinderlijk of bedreigend worden ervaren.¹⁵ Wat Nederlandse sociologen als wenselijk zagen, kwam neer op een zekere homogeniteit naar leefstijl van de bewoners van een woonerf.

Grünfeld probeerde de grenzen tussen de collectieve en de openbare sfeer nader te bepalen. ‘De omvang van homogene, karakteristieke woongebieden wordt bepaald door de kleinste voorziening, die exclusief door de bewoners (en door niemand anders) gebruikt zal worden (als minimum) en door de mogelijkheid om voorzieningen die mede een integratief karakter behoren te krijgen en die – hoewel afstandsgebonden – voor een aantal “homogene” buurtdelen tezamen dienst moeten doen.’¹⁶ Voorbeelden van de eerstbedoelde voorzieningen zijn volgens Grünfeld een crèche, een donkere kamer, een smeerput voor auto’s, een zaaltje voor vergaderingen, eventueel een klein zwembad. Voorbeelden van de tweede groep voorzieningen zijn een lagere school, een winkelcentrumpje, een klein medisch centrum. Ook d’Ancona, die in de jaren zeventig intensief betrokken was bij participatietrajecten in woonerfwijken, hield een pleidooi voor naar levensstijl homogene buurtjes. Het bleek echter een onmogelijke opgave om bewoners op basis van woon- of leefstijlen te sturen.

In Emmerhout is net als in de meeste nieuwe wijken in de eerste jaren na oplevering veel contact. Deels komt dat doordat er uitsluitend koopwoningen staan, maar vooral doordat een groot deel van de bewoners voorheen ook in Emmen woonde. Er is sprake van een relatief homogene groep, zij het dat er wel verschillen in huishoudens en leeftijd zijn. De contacten variëren van uitnodigingen voor feestjes over en weer, op elkaars kinderen passen, etc. Bewoners hebben ook het idee dat veel contact met de medebewoners is ontstaan door de beginfase, toen iedereen zat met subsidieaanvragen en opleveringen.

Het einde van het woonerf?

De eerste evaluatieonderzoeken naar woonerven zijn positief over de nieuwe situatie. Het woonerf blijkt in principe een goede manier om de woonomgeving weer een gebied te maken voor voetgangers en kinderen. Bewoners van woonerven ervaren de

homogeneity and heterogeneity among residents was a theme. Sometimes a conscious effort was made to create a mixed programme, with family homes, single or two-person units, owner-occupied properties and rental properties. The ideal of mixing diverse households and classes is a late echo of the neighbourhood concept propounded by Niek de Boer on the one hand, and on the other derives from idealism, to abolish existing boundaries and hierarchies between groups to obtain a new solidarity. During the 1960s sociologists at home and abroad were already expressing doubts about this idealist endeavour to mix population groups at a low-scale level, in order to create more cohesion. A common position was that while proximity was still a factor, a certain correspondence in household form, class and origin was conducive to valuing the neighbourhood and also the degree of mutual contacts. According to the sociologist F. Grünfeld, a certain diversity of ‘background’ among co-residents in a neighbourhood was only positively valued as long as that diversity did not lead to differences in behaviour experienced as annoying or threatening.¹⁵ What Dutch sociologists perceived as desirable, amounted to a certain homogeneity in the lifestyle of residents of a *woonerf*.

Grünfeld attempted to further define the boundaries between the collective and public spheres. ‘The compass of homogenous, characteristic residential areas is determined by the smallest facility, which will be used (at minimum) exclusively by the residents (and no-one else) and by the capacity for facilities which must be given an integrating character and which – although distance related – must serve a number of “homogenous” neighbourhood components together.’¹⁶ Examples of the first type of facility are, according to Grünfeld, a crèche, a darkroom, a grease pit for cars, a small hall for meetings and possibly a little swimming pool. Examples of the second group of facilities are a primary school, a small shopping centre and a small medical centre. H. d’Ancona, who was intensively involved in participation trajectories in *woonerf* estates during the 1970s, also advocated small neighbourhoods that were homogenous in lifestyle. However, steering residents on the basis of household or lifestyle proved an impossible task.

In Emmerhout there was a great deal of inter-resident contact in the first few years after completion, as there was in the majority of new estates. Although one factor was the fact that the development only comprised owner-occupied properties, the primary reason was that a large proportion of the residents had previously lived in Emmen. The residents were thus a relatively homogenous group, although there were differences in households and age. Contacts varied from party invitations to babysitting for each other. Residents also thought that much of their contact with co-residents was prompted by the start-up phase, when everyone was dealing with applications for subsidies and waiting for completion.

The End of the *Woonerf*?

The first evaluation studies of *woonerven* were positive about the new situation. In principle the *woonerf* appeared a good way to turn the residential environment back into a zone for pedestrians and children. Residents of *woonerven* experienced the quality of life in their neighbourhood in relation to traffic more positively than residents of traditional streets. However, most residents did not believe that *woonerven* promoted mutual contacts or solidarity.

leefbaarheid van hun wijk in relatie tot verkeer positiever dan de bewoners van traditionele straten. De meeste bewoners geloven niet dat woonerven onderlinge contacten of saamhorigheid bevorderen. Onduidelijk zijn de vroege evaluatiestudies over de betekenis van het erf, de 'eigen stoep' en het groen in de buurt. Onderbelicht blijft hoe de maat, vorm en inrichting van het woonerf met beplanting, speeltoestellen, zitplekken en parkeeroplossingen, of hoe de overgang van private naar collectieve ruimte (en de plaats van de berging) conditionerend is voor het gebruik. De verblijfskwaliteit van het woonerf is er wel van afhankelijk. Het geheim van succesvolle woonerven schuilt in een goede organisatie van het spanningsveld tussen privaat en publiek gebied via een overgangszone, de maat en inrichting van het woonerf en zorgvuldig beheer. De ruimtelijke en sociale kwaliteit van Park Rozendaal in Leusden wordt bijvoorbeeld bepaald door collectieve voorzieningen als een zwembad, de getrapte vorm van de stedenbouwkundige opzet, het zelfbeheer van de pleintjes en het evenwicht tussen collectiviteit en privacy. Dat daarentegen de woonerven in Zoetermeer-Meerzicht nooit hebben geleid tot een grote mate van collectiviteit, heeft wellicht te maken met de grote verschillen tussen de bewoners, de stedenbouwkundige opzet en de inrichting van de erven. Onderzoek op het snijvlak van ontwerp en gebruik ontbreekt echter, terwijl de erven op dit punt juist van elkaar verschillen.

Eind jaren zeventig ontstaat een storm van kritiek op het woonerfconcept en de gerealiseerde woonerven. Nog voor de verschraling van het woonerf in de jaren tachtig doorzet, publiceren Wytze Patijn en Carel Weeber spraakmakende artikelen in respectievelijk *Wonen/TABK* en *Plan*. Hun kritiek richt zich op ontwerpers die zich bedienen van sociale begrippen om zo aan te sluiten bij de tijdgeest en hun ontwerp te legitimeren. Weeber: 'De woorden herbergzaamheid, identificatie, beleving, ontmoeting, herkenbaarheid, behoeften, oriëntatie, participatie, werden geacht in de vormgeving gerepresenteerd te kunnen worden.'¹⁷ Ook Patijn zette kanttekeningen bij de modieuze sociale doelstellingen van destijds: 'Met betrekking tot de stimulering van sociale contacten middels gebouwen kan men van een ontmoetingsyndroom bij vele ontwerpers spreken. In vele plannen wordt verondersteld dat iedereen ook iedereen moet kunnen ontmoeten, zonder dat de wenselijkheid van deze ontmoetingen een punt van discussie is.'¹⁸ De kritiek op de collectiviteit van het woonerf is ook het gevolg van een herwaardering van de stad en een hernieuwde belangstelling voor de stedelijke cultuur van openbaarheid, anonimiteit en diversiteit. Het woonerf wordt als te suburbaan en te collectief beschouwd. Halverwege de jaren tachtig is het lot van het woonerf bezegeld. Met de crisis op de woningmarkt vanaf 1979 treedt er ook nog eens een verdichting en verstening van het woonerf op, terwijl op dat moment de bulk van de woonerven in de groeikernen nog gerealiseerd moet worden. Vanaf 1985 krijgen de meeste nieuwe woonwijken weer een heldere scheiding tussen privé en openbare ruimte en een duidelijke hiërarchie in de stedenbouwkundige structuur.

Sociale veranderingen

Dertig jaar na hun realisatie zijn de meeste woonerfwijken onderhevig aan sociale veranderingen. Het aantal gezinnen met kinderen neemt af en het aantal een- en tweepersoonshuishoudens en ouderen neemt toe, logisch gevolg van de collectieve veroudering

Early evaluation studies regarding the significance of the layout, the 'private pavement' and the green in the neighbourhood were unclear. Insufficient attention was paid to how use may have been conditioned by the size, form and layout of the *woonerf* with planting, play equipment, seating places and parking solutions, or the transition from private to collective space (and the location of the storeroom). The living quality of the *woonerf* certainly depended on such factors. The secret of successful *woonerven* lay in good organization of the area of tension between the private and public domains via a transition zone, the size and layout of the *woonerf* and careful management. The spatial and social quality of Park Rozendaal in Leusden, for example, was determined by communal facilities such as a swimming pool, multiple phasing of the overall design, residents' self-management of their little piazzas and the balance between collectivity and privacy. The fact that the *woonerven* in Zoetermeer-Meerzicht never generated a high degree of collectivity may be associated with substantial differences between the residents, and the overall design and layout of the *woonerven*. However, there has been no research on the cutting edge of design and use, although this is the area in which *woonerven* clearly differ from each other.

In the late 1970s the *woonerf* concept and *woonerf* developments suffered a storm of criticism. Before the concept became increasingly tired in the 1980s, Wytze Patijn and Carel Weeber published high-profile articles in *Wonen/TABK* and *Plan* respectively. Their criticism targeted designers who used social ideas and terminology to connect with the spirit of the time and legitimize their design. Weeber: 'It is deemed possible to represent words such as welcoming, identification, experience, encounter, recognizability, needs, orientation and participation in the design.'¹⁷ Patijn also expressed doubts regarding the fashionable social objectives of the period: 'Regarding the stimulation of social contacts by means of building, many designers can be said to suffer from an encounter syndrome. In many plans it is assumed that everyone should be able to meet everyone, without the desirability of these encounters being a point of discussion.'¹⁸ Criticism of the *woonerf's* collective aspect was also a consequence of revaluation of the city and a renewed interest in the urban culture of openness, anonymity and diversity. The *woonerf* was now regarded as too suburban and too collective. By the mid 1980s its fate had been sealed. The crisis on the housing market from 1979 was accompanied by condensing and fossilizing of the *woonerf*, at a time when the bulk of *woonerven* still remained to be built in the growth centres. From 1985 private and public space were obviously separated once again on most new housing estates whose overall planning structure incorporated a clear hierarchy.

Social Changes

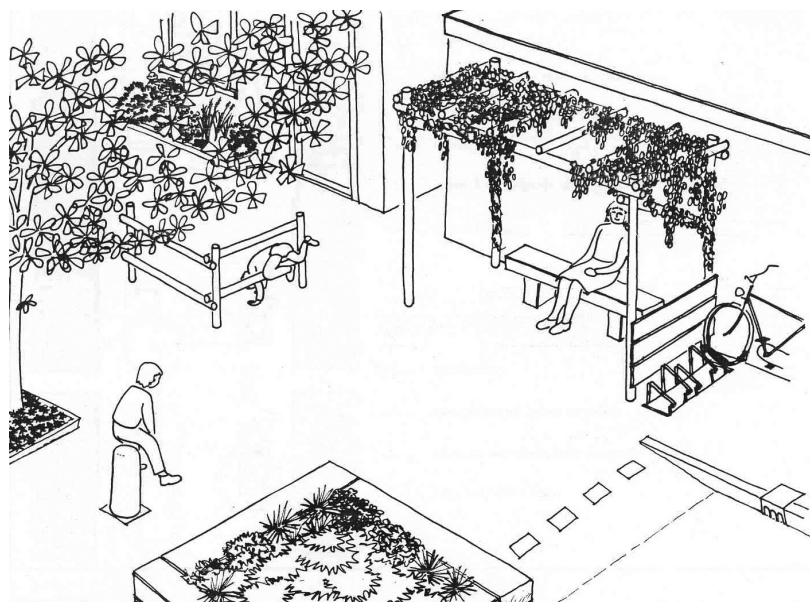
Thirty years after construction, most *woonerf* estates are experiencing social changes. The number of families with children is decreasing while the number of single and two-person households and elderly people is increasing, a logical consequence of the collective ageing of the original population. *Woonerf* estates are attracting a greater diversity of residents with divergent lifestyles. Their populations are becoming more heterogeneous in terms of origin. New residents also appear to have a lower income on average: the *woonerven* are becoming the domain of the lower middle class.¹⁹ The diversification of *woonerf* residents raises the

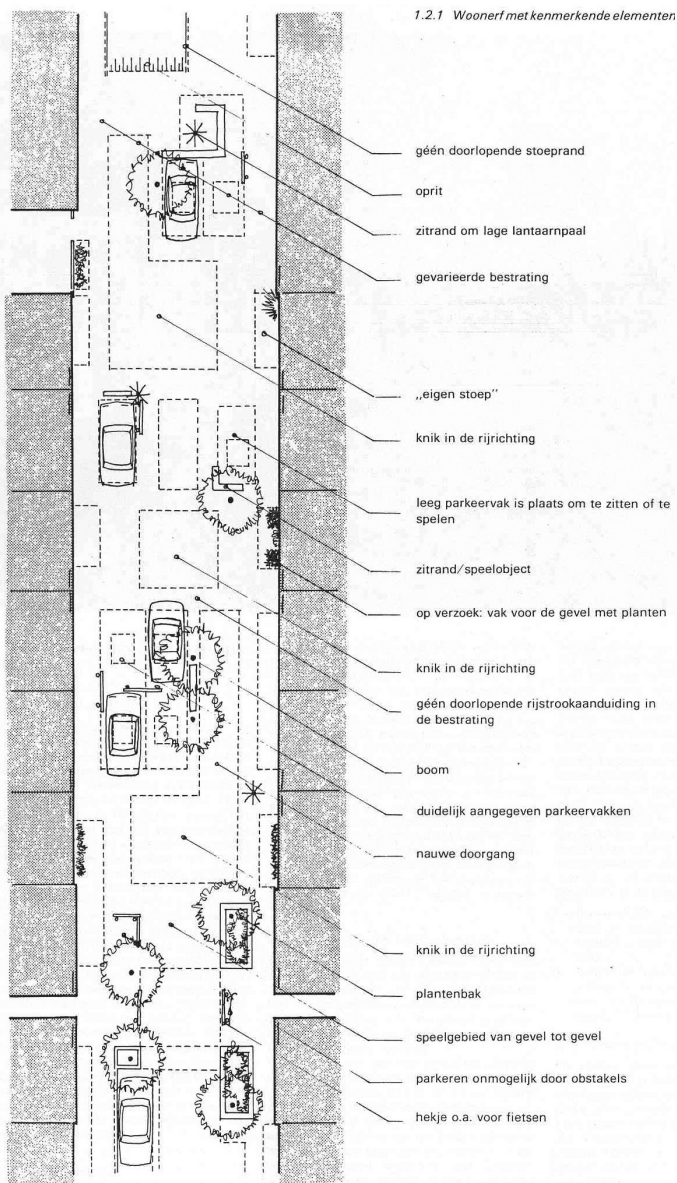

Buurtfeest in 1975 in de wijk Strijlant, Eindhoven
Residents' party on the Strijlant estate, Eindhoven, 1975

Een woonerf volgens de ANWB in 1976
The ANWB's vision of a woonerf in 1976

1.2.1 Woonerf met kenmerkende elementen

Woonerf met kenmerkende elementen (ANWB 1976)
Woonerf with characteristic elements (ANWB 1976)

Poppenkast tussen schuurtjes, buurtfeest Strijlant 1975
Puppet theatre between sheds, residents' party on the Strijlant estate, 1975

van de oorspronkelijke bevolking. De woonerfwijken trekken een grotere diversiteit aan bewoners aan met uiteenlopende levenswijzen. De bevolking van de woonerfwijken raakt heterogener qua afkomst en herkomst. Nieuwe bewoners blijken ook een gemiddeld lager inkomen te hebben: de woonerven worden het domein van de lagere middenklasse.¹⁹ De diversificatie van bewoners in de woonerven roept de vraag op of ze de private en collectieve ruimte ook anders gebruiken en beleven. De sociale veranderingen in de woonerfwijken zullen anders uitpakken dan in de vroeg-naoorlogse wijken; de private en de collectieve ruimten verhouden zich immers op een andere manier tot elkaar. Speelde in de vroeg-naoorlogse wijken bijvoorbeeld het vraagstuk van het gezamenlijk schoonhouden van de portieken, veranderingen in de woonercultuur beginnen bij een slijtage van het erf door gebrek aan onderhoud, hogere erfafscheidingen en een andere inrichting van de voortuintjes.

De nieuwe sociale dynamiek in de woonerven heeft als gevolg dat een meer stedelijke openbaarheid en anonimiteit hun intrede doen die op gespannen voet kunnen staan met de collectieve opzet. Bij sommige woonerven kan dat leiden tot sociale en ruimtelijke conflicten, die worden versterkt door weefselfouten in de overgangen tussen privé, collectief en openbaar. Dit vereist een nieuwe visie op de overgangszones. Het private domein en de openbare sfeer nemen aan betekenis toe, terwijl in de opzet van de woonerven juist de collectieve ruimte een centrale positie inneemt. Het is ook de vraag of het oude ideaal van een vrijblijvende collectiviteit wel altijd zo doordacht is vormgegeven, namelijk als een subtiel evenwicht tussen private, collectieve en openbare ruimte. Het collectieve domein heeft door de parkeerdruk van auto's en het toegenomen belang van het privé-domein niet altijd die betekenis gekregen die de ontwerpers voor ogen hadden.

Het is noodzakelijk om per type woonerf preciezer de kansen en bedreigingen te benoemen. Er is een verschil tussen woonerven uit de jaren zeventig en tachtig.²⁰ Veel woonerven uit de jaren zeventig zijn aantrekkelijk geprijsde, ontspannen suburbane 'instapmilieus' als alternatief voor de duurdere Vinex-locaties. Het zijn doorgaans ruime en groen opgezette wijken met veel koopwoningen op niet al te kleine kavels en ze houden nog stand. De woonerfwijken uit de jaren tachtig daarentegen zijn als gevolg van de economische crisis van 1979 veel soberder uitgevoerd. Het woonerf ontwikkelde zich niet door, maar werd drastisch uitgekleeft. Al vanaf het begin waren deze woonerven met veel sociale huurwoningen schrale vlees-noch-vis milieus door de compacte, stenige opzet. De aandacht die momenteel uitgaat naar de negatieve ontwikkelingen in een aantal woonerfwijken, suggereert dat het woonerf een verouderd concept uit de jaren zeventig is. Dat is een misvatting. Vahl's ideeën zijn toegepast in Denemarken, Zweden en Duitsland. De woonerfideeën sloegen ook aan bij New Urbanism en in Engeland zijn ze opgepikt door groepen die zich sterk maken voor *home zones*.²¹ In de jaren negentig zijn er ook weer woonerf-achtige verkavelingen gerealiseerd in Vinex-wijken. Het woonerf komt nog altijd tegemoet aan de behoefte aan een autoluwe, overzichtelijke en kindvriendelijke woonomgeving.

In de actualiseringsopgave dient de relatie tussen private en collectieve ruimte wel opnieuw te worden bepaald. Vormen van hedendaagse collectiviteit kunnen aanknopingspunten bieden voor een nieuwe kijk op de inrichting en het zelfbeheer van het

question of whether they use and experience the private and collective space in different ways. Social changes on *woonerf* estates will evolve in another way than on early post-war estates, for the private and collective spaces have a different relationship. Where collective cleaning of porches was an issue on early post-war estates, for example, changes in *woonerf* culture begin with attrition of the *woonerf* through lack of maintenance, higher partitions and alterations to front garden layout.

The new social dynamic in the *woonerven* has resulted in the advent of more urbanity and anonymity which may have a strained relationship with the collective plan. On some *woonerven* this tension can lead to social and spatial conflicts which are intensified by flaws in the transitions between private, collective and public. This requires a new vision of the transition zones. The private domain and public sphere are increasing in significance, although it is the collective space that occupied a central position in the *woonerven* structure. This begs the question of whether the old ideal of a collectivity with no obligations was always expressed with equal care in the *woonerf* design, as a subtle balance between private, collective and public space. Pressure to provide parking space for cars and the increasing importance of the private domain have been responsible for the fact that the collective domain has not always been accorded the significance intended by designers.

This essay would not be complete without closer consideration of the advantages offered by each type of *woonerf*, and the drawbacks. There is a significant difference between *woonerven* from the 1970s and those of the 1980s.²⁰ Many *woonerven* from the 1970s are attractively priced, relaxed, suburban, starter-home environments, a viable alternative to more expensive Vinex locations (Vinex is an acronym for the Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra, or Fourth Report on Spatial Planning Extra; Vinex estates were built in response to this report); these generally spacious, green estates, with many owner-occupied properties on reasonably large plots, are still much sought after. *Woonerf* estates from the 1980s, however, are much more sober as a result of the economic crisis of 1979. It was a period in which the *woonerf* concept did not evolve but was drastically stripped down. From the outset these *woonerven*, with their large volumes of social housing and compact design dominated by large expanses of stone, were bleak living environments with no specific character. The attention currently being paid to negative developments on a number of *woonerf* estates suggests that the *woonerf* is an outmoded concept from the 1970s. This is a misconception. Vahl's ideas were applied in Denmark, Sweden and Germany; *woonerf* theories also took root in New Urbanism, while in England they were seized on by groups who supported the creation of *home zones*.²¹ During the 1990s *woonerf* layouts also reappeared on Vinex estates. The *woonerf* concept still responds to the need for an orderly, low-traffic and child-friendly living environment.

The task of reassessing the *woonerf* should include a new definition of the relationship between private and collective space. Forms of contemporary collectivity can provide starting points for obtaining a new view of *woonerf* layout and self management. One pillar of collectivity, for example, is still the help that families with children or elderly people give each other; another is a shared lifestyle. The need for orderly networks in the

woonerf. Een drager van collectiviteit is bijvoorbeeld nog altijd onderlinge hulp bij gezinnen met kinderen en ouderen, of een gedeelde leefstijl. De behoefte aan overzichtelijke netwerken in de buurt is tegenwoordig wel veel meer dan in de jaren zeventig verbonden met een sterk verlangen naar privacy. Er valt nog veel te leren van de nooit voltooide zoektocht naar het evenwicht tussen private en collectieve ruimte in de woonerven.

neighbourhood is currently associated, far more than in the 1970s, with a strong desire for privacy. There is a great deal still to be learned from the unfinished search for balance between private and collective space in woonerven.

Noten

- Dit artikel is een verkorte en bewerkte versie van een tekst verschenen in 'Studie Woonerven. Focus op kwaliteiten', *Lay-out 08* (Rotterdam: Stimuleringsfonds voor Architectuur, september 2009). Studie Woonerven is een sociologisch en ruimtelijk-typologisch onderzoek naar het woonerf, uitgevoerd door Ivan Nio, Willemijn Lofvers en Nynke Jutten.
- N. de Boer, 'Integratie van het verkeer in de stedebouw', in: I. Klaasen e.a. (red.), *De stad van Niek de Boer* (Delft: Publicatiebureau Bouwkunde, TU Delft, 1966/2005), 83-87.
- N. de Boer, 'Emmen, planvorming in de kinderschoenen', *Stedebouw en Volkshuisvesting* (1982), 167-180; A. Zingstra e.a. (red.), *Woonerfgoed. Angelslo, Emmerhout en Bargerres, woonerven als levende cultuur* (gemeente Emmen, 2007).
- J. Neeskens, G. Versteijlen en J. Kropman, *Woonerven. Bijdrage aan een beter woonmilieu* (Nijmegen: Instituut voor toegepaste sociologie, 1982), 18.
- A. Douma, *Een oriëntatie op woonerven* (Universiteit van Amsterdam, Planologisch en demografisch Instituut, 1977); U. Schreiber, *Modelle für humanes Wohnen. Moderne Stadtarchitektur in den Niederlanden* (Keulen: DuMont Buchverlag, 1982).
- S. Schepel en B. Visser, 'Woonerf: verscheidenheid op straat', *Plan*, 4 (1976), 24-33.
- Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB, *De inrichting van een woonerf* (Den Haag, 1976).
- S. Schepel, 'Woonerf Revisited. Delft as an example', paper voor conferentie Childstreet 2005, 2007.
- P. Groetelaers en H. Priemus, *Wonen in Emmen. Deel 5: Emmermeer, Angelslo en Emmerhout; een samenvattende analyse* (Delft: Research-Instituut voor de Woningbouw/Den Haag: Staatsuitgeverij, 1972), 96.
- H. de Boer-d'Ancona en M. de Hond, *Experimenteren in de woningbouw. Project Emmerhout Emmen* (Den Haag: ministerie van VROM. Deel 2, bijlagen, 1975), 6.
- H.P. Bahrdt, *Een leefbare stad* (oorspronkelijke titel: *Humaner Städtebau*) (Utrecht: Spectrum, 1968/1972).
- F. Grünfeld, 'Eenheid en verscheidenheid: de mensen en hun woonmilieu', in: *Handboek voor bouwen*
- en wonen (Deventer: Van Loghum Slaterus, 1976).
- H. Gans, 'The potential environment and effective environment', in: *People, Plans and Policies* (New York: Columbia University Press, 1968/1991), 24-32.
- J. Neeskens en J. Kropman, *Experimenteren in de woningbouw. Project Meerzicht, Zoetermeer* (Den Haag: ministerie van VROM/ Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie, 1976).
- F. Grünfeld, *Habitat and habitation. A Pilot Study* (Alphen a/d Rijn: N. Samsom, 1970).
- F. Grünfeld, 'Eenheid en verscheidenheid: de mensen en hun woonmilieu', in: *Handboek voor bouwen en wonen* (Deventer: Van Loghum Slaterus, 1976), 15.
- C. Weeber, 'Formele objectiviteit in stedebouw en architectuur als onderdeel van rationele planning', *Plan*, 11 (1979), 29.
- W. Patijn, 'Maximale woningdifferentiatie; De nieuwe eentonigheid', *Wonen/TA/BK* (1977), 5-12.
- De actuele sociale situatie in woonervijken staat beschreven in o.a.: T. van der Steeg, J. Winsemius en M. Ubink, 'State-of-the-art' van de laat-naoorlogse woonwijken. Een verkenning naar de sociale en ruimtelijke stand van zaken in Nederlandse woonwijken gebouwd tussen 1970 en 1985 (Haarlem: Bureau Middelkoop, 2007); S. Metaal, I. van Huis en A. Reijndorp, *Rust en onrust in Nieuwegein* (Amsterdam: Universiteit van Amsterdam/Utrecht: Mitros, 2008).
- Zie ook: S. Giesen, K. van der Flier en F. Wassenberg, 'Zijn woonervijken de nieuwe aandachtswijken?', *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, 3 (2008), 19-25.
- Zie o.a. B. Hamilton-Baillie, 'Improving traffic behaviour and safety through urban design', *Civil Engineering*, 158 (2005), 39-47; C. Hand, 'Woonerf: A Dutch Residential Streetscape', paper Department of Landscape Architecture and Regional Planning (Amherst: University of Massachusetts, 2007).

Notes

- This article is an abridged and adapted version of a text published in 'Studie Woonerven. Focus op kwaliteiten', *Lay-out 08* (Rotterdam: Stimuleringsfonds voor Architectuur, September 2009), a sociological and spatially typological study of the *woonerf*, conducted by Ivan Nio, Willemijn Lofvers and Nynke Jutten.
- N. de Boer, 'Integratie van het verkeer in de stedebouw', in: I. Klaasen et al. (eds.), *De stad van Niek de Boer* (Delft: Publicatiebureau Bouwkunde, TU Delft, 1966/2005), 83-87.
- N. de Boer, 'Emmen, planvorming in de kinderschoenen', *Stedebouw en Volkshuisvesting* (1982), 167-180; A. Zingstra et al. (eds.), *Woonerfgoed: Angelslo, Emmerhout en Bargerres, woonerven als levende cultuur* (Municipality of Emmen, 2007).
- J. Neeskens, G. Versteijlen en J. Kropman, *Woonerven: Bijdrage aan een beter woonmilieu* (Nijmegen: Instituut voor toegepaste sociologie, 1982), 18.
- A. Douma, *Een oriëntatie op woonerven* (Amsterdam: University of Amsterdam, Planological and Demographic Institute, 1977); U. Schreiber, *Modelle für humanes Wohnen: Moderne Stadtarchitektur in den Niederlanden* (Cologne: DuMont Buchverlag, 1982).
- S. Schepel and B. Visser, 'Woonerf: verscheidenheid op straat', *Plan*, 4 (1976), 24-33.
- Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB, *De inrichting van een woonerf* (The Hague, 1976).
- S. Schepel, 'Woonerf Revisited: Delft as an example', paper for the 2005 Childstreet conference, 2007.
- P. Groetelaers and H. Priemus, *Wonen in Emmen. Deel 5: Emmermeer, Angelslo en Emmerhout; een samenvattende analyse* (Delft/The Hague: Research-Instituut voor de Woningbouw/Staatsuitgeverij, 1972), 96.
- H. de Boer-d'Ancona and M. de Hond, *Experimenteren in de woningbouw: Project Emmerhout Emmen* (The Hague: Ministry for Housing, Regional Development and the Environment, 1975), vol. 2, appendices, 6.
- H.P. Bahrdt, *Een leefbare stad* (original title *Humaner Städtebau*) (Utrecht: Spectrum, 1968/1972).
- F. Grünfeld, 'Eenheid en verscheidenheid: de mensen en hun woonmilieu', in: *Handboek voor bouwen en wonen* (Deventer: Van Loghum Slaterus, 1976).
- H. Gans, 'The Potential Environment and Effective Environment', in: *People, Plans and Policies* (New York: Columbia University Press, 1968/1991), 24-32.
- J. Neeskens and J. Kropman, *Experimenteren in de woningbouw: Project Meerzicht, Zoetermeer* (The Hague/Nijmegen: Ministry for Housing, Regional Development and the Environment/Instituut voor Toegepaste Sociologie, 1976).
- F. Grünfeld, *Habitat and Habitation: A Pilot Study* (Alphen a/d Rijn: N. Samsom, 1970).
- F. Grünfeld, 'Eenheid en verscheidenheid: de mensen en hun woonmilieu', in: *Handboek*, op. cit. (note 12), 15.
- C. Weeber, 'Formele objectiviteit in stedebouw en architectuur als onderdeel van rationele planning', *Plan*, 11 (1979), 29.
- W. Patijn, 'Maximale woningdifferentiatie; De nieuwe eentonigheid', *Wonen/TA/BK* (1977), 5-12.
- The present social situation on *woonerf* estates is described in publications such as: T. van der Steeg, J. Winsemius and M. Ubink, 'State-of-the-art' van de laat-naoorlogse woonwijken: *Een verkenning naar de sociale en ruimtelijke stand van zaken in Nederlandse woonwijken gebouwd tussen 1970 en 1985* (Haarlem: Bureau Middelkoop, 2007); S. Metaal, I. van Huis and A. Reijndorp, *Rust en onrust in Nieuwegein* (Amsterdam/Utrecht: Universiteit van Amsterdam/Mitros, 2008).
- See also: S. Giesen, K. van der Flier and F. Wassenberg, 'Zijn woonervijken de nieuwe aandachtswijken?', *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting* 3 (2008), 19-25.
- See for example: B. Hamilton-Baillie, 'Improving traffic behaviour and safety through urban design', *Civil Engineering*, 158 (2005), 39-47; C. Hand, 'Woonerf: A Dutch Residential Streetscape', paper Department of Landscape Architecture and Regional Planning (Amherst: University of Massachusetts, 2007).